

znavanju muslimanskog nacionalnog identiteta kretao unutar granica čije je konture jasno ocrtao i brižno čuvao Savez komunista. Tokom tog procesa vodilo se mnogo rasprava koje su bile višestrukog karaktera. U različitim mišljenjima prevladalo je ipak ono koje je odredilo politički diskurs, ali je za pripadnike „muslimanske nacije“ otvorilo prostor za nova strukturalna kretanja u društvu.

U konačnici, knjiga *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu* dr. Amira Duranovića predstavlja vrijednu studiju koja se bavi pitanjem Islamske zajednice u periodu od sredine 1950-ih do 1970-ih godina 20. stoljeća kada ona prolazi kroz period ozbiljne strukturalne reorganizacije, kadrovske obnove i institucionalnog jačanja. Duranović je vješto iskoristio glavnu tačku svog zanata, a to su historijski izvori, i na tome je temeljio svoj rukopis. Knjiga je izuzetno značajan iskorak u razumijevanju Islamske zajednice u periodu socijalizma i svakako će poslužiti svima onima koji se budu bavili nekim od ovih tema koje su kao jedna cjelina objedinjeni u knjizi, ali i otvara mogućnosti za istraživanje nekih novih tema koje se direktno ili indirektno tiču Islamske zajednice u ovom periodu.

SAIMA LOJIĆ DURAKOVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2021.283

**Stojanović, D. / Kamberović, H. (ur.), *Ratovi 1990-tih u regionalnim historiografijama. Kontroverze, interpretacije, nasljeđe*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju UMHIS, 2021, 298 str.**

U okviru projekta “Ko je prvi počeo – istoričari protiv revizionizma” kojeg realiziralo udruženje Krokodil uz pomoć Kancelarije Evropske unije u Beogradu i Foruma ZFD,

Udruženje za modernu historiju Sarajevo (UMHIS) je početkom 2021. godine izdalo zbornik radova pod naslovom *Ratovi 1990-tih u regionalnim historiografijama. Kontroverze, interpretacije, nasljeđe*. U zborniku su objavljeni radovi učesnika treće po redu ljetne škole za studente master i doktorskih programa iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije i Srbije. Slovenije. Dok su prve dvije ljetne škole (2018. i 2019.) bile posvećene temama stvaranja Jugoslavije i kontraverzama vezanim za Drugi svjetski rat, treća ljetna škola (2020) bila je organizirana s ciljem analize i upoređivanja prikaza ratova 1990-tih u regionalnim historiografijama, javnom prostoru i obrazovnim sistemima.

Ratovi 1990-ih jedna su od trenutno najkontroverznijih i najosjetljivih tema na našim prostorima koja se različito tumači, nerijetko je u službi aktualnim političkim ideologijama te joj se kao takvoj posvećuje svojevrsna pažnja naročito u oblasti obrazovanja kroz udžbenike. Upravo su na taj način definisane i oblasti istraživanja koje su proveli mladi historičari iz regiona u pripremi radova koji su pronašli mjesto u ovom zborniku. On se sastoji iz ukupno osamnaest radova grupisanih u četiri tematska poglavlja. Prvo poglavlje posvećeno je definiranju ratova 1990-ih, odnosno njihovoj karakterizaciji, uzrocima, datiranju i napose tumačenju. Radomir Đurović sa Filozofskog fakulteta u Nikšiću analizira definiciju ratova 1990-ih na osnovu dvije sinteze crnogorske historije novijeg datuma “Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003” Živka Andrijaševića i Šerbe Rastodera iz 2006., te Crnogorska istorija (pregled prošlosti Crne Gore od praistorije do 2006. godine) Živka Andrijaševića iz 2019. (str. 21-30) Na osnovu primjera autor je pokazao da ne postoji jedinstven stav o ratovima 1990-ih, ali da

historiografska objektivnost i kritičnost postoji kao polazište za dalja istraživanja i odnos spram nedavne prošlosti. U radu Marina Badurine sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod naslovom “*Quo vadis historiografijo? Povjesničari između ratova i strahova, domovinski rat u Hrvatskoj između neugodnog koncenzusa i ugodnog kompromisa*” (str. 31-42) prikazuje se i problematizira odnos dominantne historiografije u Hrvatskoj o periodu 1990-ih, primjerima ukazujući na nedosljednosti, ograničenja, domete i perspektive uzrokovane različitim nacionalnim perspektivama. Autor s pravom zaključuje da se hrvatska, ali i regionalna historiografija i dalje nalazi pod pritiskom događanja iz 1990-ih i novih administrativno-političkih konfiguracija koje sputavaju slobodan razvoj kritičke i naučne misli. Analizu interpretacija slovenačkog osamostaljivanja u svom radu donosi Petra Kim Krasnić sa Filozofskog fakulteta u Ljubljani (str. 43-58). Autorica navodi primjere različitih interpretacija događaja rata u Sloveniji u periodu njenog osamostaljivanja, te revizionističkim narativima koje te događaje smještaju u aktuelni društveno-politički kontekst. Đorđe Lalić iz Beograda u svom članku “*Ko je prvi počeo? Istoriografija u Srbiji i ratovi 1990-ih godina*” (str. 59-67) prezentira analizu niza naučnih radova historičara i sociologa o ratovima 1990-tih ali i analizu srpske Vikipedije, kao izvora informacija dostupnog široj javnosti, iznoseći niz primjera različitog nazivanja ratova, njihovog početka i trajanja, uzroka te odgovornosti za njihov početak.

“*Ključni događaji u ratovima 1990-tih: multiperspektivan prikaz*” je naziv drugog poglavlja koje se bavi analizom kako su događaji kao opsada Dubrovnika, Vukovara i Sarajeva prezentirani u historiografijama regiona. Jovan Muhadinović sa Univerzi-

teta Crne Gore u svom radu (str. 71-92) prezentira narative o opsadi Dubrovnika u novinskim člancima iz perioda same opsade, ukazujući na njihovu aktivističku ulogu pozivanja za rat odnosno za mir, te u historiografskim djelima crnogorskih autora, zbornicima radova, itd. Istu temu, ali iz ugla hrvatske historiografije i memoaristike obrađuje Ivan Roško sa Filozofskog fakulteta iz Zagreba (str. 93-106). Autor je naglasak stavio na analizu knjige Jakše Raguža, doktorsku disertaciju Julijane Antić Brautović te memoara Petra Kriste, hrvatskog ministra odbrane i komparaciju pristupa koji svaki od autora ima opisujući opsadu Dubrovnika. Kao generalni zaključak nameće konstatacija da se u pristupu izučavanja i predstavljanja ključnih tema ne smije zanemariti multiperspektivni i interdisciplinarni pristup. Marko Babić iz Zagreba u svom radu “*Bitka za Vukovar: “Hrvatsko-hrvatska” kontroverza*” (str. 107-119) raspravlja o različitim predstavljanjima ovog ključnog događaja u hrvatskoj historiografiji, ukazujući najviše na tumačenja koje u svojim radovima iznosi Davor Marijan što se razlikuje od teza *mainstreama* hrvatske historiografije. O opsadi Sarajeva u historiografiji Bosne i Hercegovine piše Dražen Janko fokusirajući se na različite datume koji se vežu za njene početke kao i početke rata, odnosno agresije u Bosni i Hercegovini (str.121-129). Svoje istraživanje temelji na zborniku radova “*Odbrana i opsada Sarajeva*” koji je objavio Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava 2008. godine u kojem su radove uz nekolicinu historičara publicirali politolozi, sociolozi, demografi, teolozi.

U trećem poglavlju “*Kolektivno sjećanje na ratove*” nalazi se šest radova posvećenih kulturi sjećanja i memorijalizaciji ključnih događaja u ratovima 1990-ih u javnom pro-

storu država nastalih raspadom Jugoslavije. Maja Vehar iz Ljubljane piše o centralnom mitu Slovenije – samostalnosti i Danu državnosti kao centralne proslave kojom vladajuće političke strukture grade svoj legitimitet (str. 133-159). Autorica provlači tezu kako snažne revizionističke struje upravo ovaj narativ procesa osamostaljenja Slovenije nastoje pretvoriti u kapital vladajućih političkih elita. Filip Kuzman kroz studiju slučaja analizira štampane medije, periodičnu štampu i skromnu historiografsku produkciju u Crnoj Gori s ciljem pronalaženja primjera kako se predstavlja ratno nasljeđe 1990-ih te kako je isto dobilo mjesto u javnom prostoru kroz spomenike, nazive ulica ali i obilježavanje godišnjica nekih od događaja na društvenim mrežama što je jedan posebno interesantan aspekt (str. 161-179). Autor u konačnici zaključuje da su sjećanja na devedesete u Crnoj Gori različita, da je dosta toga napravljeno u cilju komemoriranja žrtava ali su često sve one stavljene pod isti kišobran sa drugim akterima navedenih događaja te da je za potpuno suočavanje sa prošlošću potrebno preći dug put. Dunja Pelin sa Filozofskog fakulteta iz Zagreba u članku “Ratno nasljeđe Oluje: kontroverze, komemoracije i sjećanje” (str. 181-193) pokazuje kako se u hrvatskoj historiografiji i kroz komemorativne prakse obilježava akcija “Oluja”. I ova autorica se fokusira na radove Davora Marijana o “Oluji”, a također ukazuje na način kako komemorativne prakse posvećene “Oluji” doživljavaju građani srpske nacionalnosti u Hrvatskoj. Kontroverza o ovom pitanju vidi se kroz relativizaciju zločina počinjenih tokom “Oluje” i procesuiranja tih zločina, te konstrukciji dominantnog mita od strane državnih vlasti koji zanemaruje različite druge društvene skupine koje za “Oluju” imaju drugačije iskustvo. Dino Dupanović u radu “Srebrenica – paradigma stradanja Boš-

njaka” (str. 195-207) analizira pristup sagledavanja genocida u Srebrenici kroz zbornike sa različitih međunarodnih konferencija koje je organizirao Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Na osnovu iznesenih primjera i njihove komparativne analize autor zaključuje kako različiti metodološki pristupi u sagledavanju genocida u konačnici služe istoj svrsi – nacionalnoj homogenizaciji Bošnjaka. Autor s pravom ukazuje da se kroz neke pristupe nekada izlazilo iz okvira historiografije i zapadalo u područje propagande što može dovesti do ozbiljnih posljedica po historiografiju kroz pojavu revizionizma. Rad posvećen izvještavanjima srpskih internet stranica o obilježavanju jubileja u Potočarima, Kninu i Sremskoj Rači 2015. godine potpisuje Vukašin Zorić iz Beograda (str. 209-219). Simplificiran i selektivan medijski pristup u predstavljanju narativa o ratovima 1990-ih veoma je kontroverzan i njegove posljedice mogu biti nesagledive. Autor s pravom zaključuje da je vladajući trend izvještavanja stavljanjem fokusa na dnevno-političku situaciju uzrokuje da zločini ostaju dijelom svakodnevnice, a što pomaže političkim elitama da upravljajući sjećanjem na njih upravljaju javnim mjenjem. Dino Šakanović u svom radu (str. 221-241) prikazuje kako se u Tuzli komemoriraju dva najznačajnija događaja: sukob na brčanskoj malti 15. 5. 1992. godine i stradanje na Kapiji 25. 5. 1995. godine te na osnovu niza primjera zaključuje da građanske vlasti u Tuzli ovae događaje obilježavaju kao dio nenacionalne kulture sjećanja na žrtve kojom se ne potiče širenje nacionalne mržnje.

Kako su ratovi 1990-ih prikazani u udžbenicima historije možemo vidjeti iz četiri rada predstavljena u okviru posljednjeg poglavlja ovog zbornika. Očekivano različite perspektive oblikovane pod utjecajem poželjnog

i dominantnog historiografskog narativa preovladavaju u svakoj od država. Amel Durutlić iz Nikšića (str. 245-263) dao je pregled sadržaja o devedesetim u udžbenicima koji su korišteni u Crnoj Gori od 2001. do 2019. godine s ciljem utvrđivanja objektivnosti i zastupljenosti historijskih činjenica. Autor ukazuje i na starije generacije udžbenika koji su bili pod uticajem dominantne srpske historiografije i udžbenika, te naglašava da su političke promjene u Crnoj Gori dovele i do promjene u udžbeničkoj politici pojavom udžbenika nove generacije 2001. godine u kojima su uz evidentnu objektivnost, po prvi put stvari nazvane pravim imenom te uvode izrazi kao što su: ekonomske sankcije, etničko čišćenje, i sl. Istu praksu slijede i udžbenici izdati 2003. i 2014. godine. Posebna pažnja posvećena je udžbeniku za završni razred gimnazije iz 2009. godine u kojem je po prvi put detaljno, objektivno i bez uljepšavanja prikazana uloga Crne Gore i njenih vlasti tokom ratova 1990-ih ali i drugi događaji koji se tiču bivšeg jugoslavenskog prostora. Udžbenik je izazvao snažne reakcije javnosti i polemike u intelektualnim krugovima. Iako zvanično nije povučen, njegovo korištenje je ostavljeno na izbor uz postojeći udžbenik drugih autora. Udžbenici za osnovnu školu i gimnaziju iz 2016. godine se razlikuju u pristupu temama devedesetih. Osnovnoškolski zahvaljujući istim autorima ostaje na premisama objektivnosti iz 2009. godine dok gimnazijski udžbenik iscrpnije prezentira događaje raspada Jugoslavije i ratova koji su ih pratili ali ne navodi ili vješto izbjegava događaje kao što su deportacija muslimana, logor u Morinju, genocid u Srebrenici karakterizira kao masovni zločin nad muslimanima i sl. Autor u zaključku naglašava evidentnu modernizaciju udžbenika u 21. stoljeću, ali da su teme o 1990-im površno obrađene bez previše analiza ključnih događaja. Nedim

Pustahija (str. 265-274) sa Filozofskog fakulteta iz Sarajeva je analizom udžbenika za završne razrede osnovnih škola u Bosni i Hercegovini pokazao koliko su nacionalne podjele dale pečat narativima o ratovima 1990-ih prožetim jakim emocijama, monoperspektivnom pristupu, viktimizacijom vlastitog naroda i sl. Luka Vrljić analizira prikazivanje raspada Jugoslavije i zbivanja 1990-ih u udžbenicima povijesti u Republici Hrvatskoj iz 2006. i 2007. godine te 2014. godine u odnosu na propisani Nastavni plan i program kojem je u fokusu Domovinski rat (str. 275-282). Autor analizira uzroke rata, njegove vremenske odrednice i krivce i žrtve rata te zaključuje da se uprkos jasnim odrednicama nastavnog programa pristupi u udžbenicima bitno razlikuju te da je sadržaja previše što dovodi do toga da učenici na kraju ništa ili vrlo malo znaju o Domovinskom ratu jer ga kritički ne promišljaju. Ana Radaković sa Filozofskog fakulteta u Beogradu predstavila je sadržaje o 1990-im u udžbenicima za nastavu istorije u Republici Srbiji za osnovnu školu i gimnaziju izdate u periodu od 1996. do 2014. godine (str. 283-296). Fokus analize bio je na karakterizaciji i nazivu rata, uzrocima i odgovornosti za početak rata, vremenskim odrednicama sukoba, žrtvama i počiniocima te predstavljajući sukoba na Kosovu. Autorica u zaključku naglašava dominirajuću tendenciju da se u udžbenicima opravda uloga Republike Srbije i srpskog naroda u sukobima, odnosno u građanskom ratu. Autorica ukazuje na opasnost manifestacije dominantne političke ideje kroz udžbenike čime se nastava historije kvalificira kao politički čin što itekako utiče na društvo i njegovu perspektivu.

Zbornik predstavlja važan korak u bavljenju temom ratova 1990-ih jer su jasno identificirani problemi i kontraverze, a naglasak stavljen na multiperspektivno i kritičko čita-

nje historiografije u zemaljama nastalih raspadom Jugoslavije. Zasigurno veliki su doprinos odabiru tema i načinu njihove obrade autorima radova dali njihovi mentori profesori koji učestvuju u ovom projektu: Branimir Janković iz Zagreba, Husnija Kamberović iz Sarajeva, Adnan Prekić iz Nikšića, Božo Repe iz Ljubljane i Dubravka Stojanović iz Beograda. Vrijednost zbornika je utoliko veća zato što su autori mladi historičari iz regiona koji pripadaju generacijama koje ove ratove nisu doživjele jer su rođene poslije njih te vjerovatno ne nose teški teret subjektivnog iskustva osim onog koji su im ugradili obrazovni sistemi. Oni su pokazali volju, spremnost i sposobnost bavljenja ovim temama te pokretanje otvorenog dijaloga u akademskom duhu koji će nadamo se ostati aktuelan i na duge staze u njihovim budućim naučnim karijerama.

MELISA FORIĆ PLASTO

DOI: 10.46352/23036974.2021.287

**Judith L. Pace, *Hard questions. Learning to teach controversial issues.* Rowman & Littlefield Publishers, 2021.**

Kontroverznim označavamo one teme koje izazivaju snažna osjećanja, nose suprotne tvrdnje o osnovnim činjenicama i imaju tendenciju da stvaraju ili učvršćuju podjele među ljudima stvarajući sumnju i nepovjerenje. Govoreći o historiografijama te o nastavi historije u postkonfliktnim društvima, kakva je i Bosna i Hercegovina, kontroverznom se može označiti svaka od tema iz nacionalne historije. Poučavanje kontroverznih tema iziskuje odgovarajuće vještine i primjene različitih strategija koje neće produbiti ili izazvati novi konflikt. Upravo je ova tema u fokusu knjige dr. Judith L. Pace

koja je objavljena početkom 2021. godine.

Judith Pace je redovni profesor na Univerzitetu San Francisco pri Odjelu za edukaciju nastavnika. Prije univerziteteske karijere dugo godina je radila kao nastavnik u školi nakon čega je angažirana na Univerzitetu Harvard gdje je i doktorirala. Njeni kursevi uključuju učenje i podučavanje, podučavanje za različitost i socijalnu pravdu, kurikulum i kontroverze, te razvoj i dizajn kurikuluma. Kroz ove kurseve radi na obuci edukatora za rad sa konceptualnim i praktičnim alatima za stvaranje konstruktivističkih, transformativnih i pravičnih iskustava učenja koja promovišu kritičke i demokratske navike uma, duboko razumijevanje i građansku aktivnost. Područja interesovanja su joj obrazovanje nastavnika, obrazovanje u društvenim naukama, poučavanje kontroverznih tema i supostavljenih historija, odnosi u učionici, kurikulumi itd. Autorica je više radova i knjiga posvećenih poučavanju kontroverznih tema i demokratskog obrazovanja.

Njena nova knjiga "*Hard questions. Learning to teach controversial issues*" zasniva se na ideji da je teško pokretati kontroverzne teme u učionici ali to istovremeno predstavlja zlatnu priliku za njegovanje ideja i praksi koje otvaraju um, poučavaju građanskom diskursu i ohrabruju angažman na jednom širem nivou. Štaviše, osmišljen i pozitivan pristup kontroverzama utemeljen na kritičkom mišljenju i poštovanju drugih je neosporno potreban u školama širom svijeta. Knjiga je namijenjena široj publici, nastavnicima na svim nivoima obrazovanja, edukatorima nastavnika, studentima nastavničkih fakulteta, donosiocima odluka u obrazovanju i istraživačima zainteresiranim za poučavanje o kontraverzama. Kroz knjigu možemo pronaći odgovore na sljedeća pitanja: Kako možemo pripremiti nastavnike da preduzmu ovaj suštinski, ali